[2023] 5 एस. सी. आर. 717

दीपक आनंद पाटील

वि.

महाराष्ट्र राज्य आणि वगैरे

(2023 चे दिवाणी अपील क्रमांक 88-89)

जानेवारी 04,2023

[डॉ. धनंजय वाय. चंद्रचूड, सरन्यायाधीश आणि पमिडीगंथम श्री नरसिम्हा, जे.]

महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा, 1960-एस. 11-सहकारी संस्थेतील अंदाजे 2000 सदस्यांना (प्रामुख्याने साखरेच्या उत्पादनात गुंतलेले) हटवण्याची मागणी करणाऱ्या तक्रारी, उपनियमाच्या संबंध त्यांच्या पात्रतेवर आक्षेप घेत-एकूण 1415 सदस्यांना हटवण्याचे निर्देश देण्यात आले-अचूकता-आयोजितः आदेश यू/एस. 11 चे सदस्यांसाठी गंभीर परिणाम आहेत-प्रादेशिक संयुक्त संचालकांनी (साखर) सर्वसमावेशक आदेश पारित केला होता, त्याआधी कारण दर्शविण्यासाठी एक सामान्य नोटीस जारी करण्यात आली होती, जी सहकारी संस्थेला जारी करण्यात आली होती-प्रत्येक सदस्याच्या विरोधात वर्तवण्यात आलेल्या अपात्रतेच्या कारणांवर कोणताही विचार केला गेला नाही-आरोपांची पडताळणी करण्यासाठी स्थापन केलेल्या समितीचा अहवाल, प्रादेशिक संयुक्त संचालकांना (साखर) सादर करण्यात आला, ज्यामध्ये वैयक्तिक सदस्यांची पात्रता त्यांना किंवा सहकारी संस्थेला पुरवली गेली नाही. 11 एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीला सोसायटीच्या सदस्यत्वातून काढून टाकण्याचे काम करते-ज्याच्या सदस्यत्वाची हकालपट्टी करण्याचा प्रयत्न केला

जातो त्या प्रत्येक सदस्याच्या संबंध नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे पाळली गेली पाहिजेत-नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे स्पष्ट उल्लंघन झाले होते-सहकारी संस्थेच्या सदस्यत्वातून सदस्यांच्या इतक्या मोठ्या गटाला काढून टाकण्याचा परिणाम प्रत्येक प्रकरणात वैयक्तिक तथ्यांचा विचार केला जात नाही तोपर्यंत न्यायाचा गंभीर अपव्यय होईल-जरी, उच्च न्यायालयाने कलम 11 च्या संबंध सादर केलेल्या निवेदनाच्या आधारे केवळ कार्यवाही केली, परंतु सदस्यांच्या कथित अपात्रतेसंबंध याचिकेत आणि उच्च न्यायालयासमोर दोन्ही बाजूंनी गंभीर आक्षेप नोंदवले गेले-उच्च न्यायालयाचा आक्षेपार्ह निर्णय रद्द करण्यात आला-- प्रादेशिक सहसंचालक (साखर) यांचे आदेश व सहकारमंत्र्यांचे आदेशही रद्द - प्रादेशिक सहसंचालक (साखर) यांच्या फाईलवर कार्यवाही पूर्ववत - निर्गमित निर्देश - नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे - प्रशासकीय कायदा.

प्रशासकीय कायदा-संबंधित माहिती उघड न करणे-आयोजितः न्यायनिर्णायक संस्था आपला निर्णय कोणत्याही सामग्रीवर आधारित करू शकत नाही, जोपर्यंत ज्या व्यक्तीविरुद्ध त्याचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे त्या व्यक्तीला त्याची माहिती दिली जात नाही आणि त्याला प्रतिसाद देण्याची संधी दिली जात नाही-नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे.

टी. ताकानो वि. सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ **इंडिया (2022) 8 एससीसी 162**; व्यवस्थापन संचालक, ईसीआयएल, हैदराबाद वि. बी. करुणाकर **(1993) 4 एससीसी 727: [1993] बी 2 सप्ल. एस. सी. आर. 576**-वर अवलंबून.

नटवर सिंग विरुद्ध अंमलबजावणी संचालक **(2010) 13 एस. सी. सी. 255: [2010] 13 एस. सी. आर. 99**; कृष्ण चंद्र टंडन विरुद्ध भारतीय संघ **ए. आय. आर. 1974 एस. सी. 1589:1974 (4) एस. सी. सी. 374**; खुदीराम दास विरुद्ध पश्चिम

बंगाल राज्य **(1975) 2 एस. सी. सी. 81: [1975] 2 एस. सी. आर. 832**; भारत संघ विरुद्ध मोहम्मद. रमजान खान **(1991) 1 एस. सी. सी. 588: [1990] 3 सप्ल. एस. सी. आर. 248; 576**; राज्य बँक ऑफ पटियाला विरुद्ध एस. के. शर्मा **(1996) 3 डी. एस. सी. सी. 364: [1996] 3 एस. सी. आर. 972**; उत्तर प्रदेश राज्य विरुद्ध रमेश चंद्र मंगलिक **(2002) 3 एस. सी. सी. 443**; कोठारी फिलामेंट्स विरुद्ध कॉम. सीमाशुल्क **(2009) 2 एस. सी. सी. 192: [2008] 17 एस. सी. आर. 647**-संदर्भित.

एम. पी. जैन आणि एस. एन. जैन यांचा प्रशासकीय कायद्याच्या तत्त्वांवरील ग्रंथ-संदर्भित.

प्रकरण कायदा संदर्भ

(2022) 8 एस. सी. सी. 162 परिच्छेद 18

[2010] 13 एस. सी. आर. 99 परिच्छेद 18

1974 (4) एस. सी. सी. 374 परिच्छेद 18

[1975] 2 एस. सी. आर. 832 परिच्छेद 18

[1990] 3 एस. सी. आर. 248 संदर्भित परिच्छेद 18

[1993] 2 एस. सी. आर. 576 चा संदर्भ आहे परिच्छेद 18

[1996] 3 एस. सी. आर. 972, परिच्छेद 18

(2002) 3 एस. सी. सी. 443, परिच्छेद 18

[2008] 17 एस. सी. आर. 647, परिच्छेद 18. वर अवलंबून होता.

दिवाणी अपील न्यायाधिकरणः 2023 चे दिवाणी अपील Nos.88-89.

2021 च्या रिट याचिका Nos.4647 आणि 4609 मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाच्या दिनांक 22.09.2022 च्या निकाल आणि आदेशावरून.सोबत.

2022 चा एम. ए. Nos.1978-1979 2022 च्या एसएलपी (सी) क्र. 20001-20002 आणि 2022 च्या एसएलपी (सी) Nos.22734-22737 मध्ये.

नीरज किशन कौल, मनिंदर सिंग, वरिष्ठ वकील, अभिकल्प प्रताप सिंग, राघव अग्रवाल, तोशिव गोयल, ध्रुव शर्मा, सुश्री आद्या यादव, मेसर्स वकील एस. निट अँड कंपनी, एस. उदय कुमार सागर, ईशान डी. खैरे, तुषार सिंग, काटुबादी इस्माईल, अपीलकर्त्यासाठी वकील.

तुषार मेहता, एस. जी., केदार प्रल्हाद एल. ए. डी., धवेश पहुजा, संदीप सिंग, सिद्धार्थ धामाधिकारी, आदित्य अनिरुद्ध पांडे, भरत बागला, कीर्ती दधीच, सिद्धार्थ भटनागर, प्रचेता कर, आदित्य सिध्रा, नदीम अफरोज, प्रतिवादींसाठी वकील.

न्यायालयाचा निर्णय **डॉ. धनंजय वाय. चंद्रचूड, सरन्यायाधीश** यांनी दिला.

2023 चे दिवाणी अपील क्रमांक 88-89

1. परवानगी मंजूर झाली.

2. हे अपील 22 सप्टेंबर 2022 रोजी मुंबई उच्च न्यायालयाच्या एकल न्यायाधीशाच्या निकालावरून उद्भवतात.

3. नववे प्रतिवादी, श्री छत्रपती राजाराम सहकारी सखार कारखाना लिमिटेड ही महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा 1960 अंतर्गत नोंदणीकृत एक सहकारी संस्था आहे. संस्थेचे स्वतःचे उपनियम आहेत आणि ती प्रामुख्याने साखरेच्या उत्पादनात गुंतलेली आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील सात तालुक्यांतील 122 गावांमध्ये सहकारी संस्थेचे कार्यक्षेत्र आहे आणि त्यात 17,173 शेतकरी सदस्य आहेत.

4. उपविधी 17-अ मध्ये सोसायटीचा 'उत्पादक सदस्य' होण्याच्या आवश्यकता नमूद केल्या आहेत. एखाद्या सदस्याने (1) वयाची 18 वर्षे पूर्ण केली असावीत; (2) मालक किंवा भाडेकरू म्हणून सोसायटी/कारखान्याच्या अधिकारक्षेत्रातील जमिनीचा अधिभोगदार असावा; आणि (3) किमान 10 गुंठा जागेत उसाची लागवड करावी, असे उप-कायद्यात नमूद केले आहे.

5. 2019 मध्ये महाराष्ट्र सहकारी संस्थेच्या कायदा 1960 कलम 11 च्या तरतुदींचा अवलंब करत 3 ते 8 प्रतिसादकर्त्यांनी तक्रारी दाखल केल्या होत्या. निबंधकांना संबोधित केलेल्या तक्रारींमध्ये, पात्रतेच्या अटी पूर्ण केल्या नाहीत या कारणावरून सुमारे 2000 सदस्यांना हटवण्याची मागणी करण्यात आली होती.

6. 3 जानेवारी 2020 रोजी, प्रादेशिक सहसंचालक (साखर) यांनी सहकारी संस्थेला संबोधित केलेल्या निवेदनात म्हटले होते की, तक्रारदारांनी असा आरोप केला होता की, ज्या सदस्यांची नावे 'परिशिष्ट अ' म्हणून संलग्न केलेल्या सदस्यांच्या यादीत नमूद करण्यात आली होती, ते, उदाहरणार्थ, कारखान्याच्या अधिकारक्षेत्रात राहत नव्हते; त्यांच्याकडे दहा गुंठा जमीन नव्हती; आणि त्यांनी

उपनियमाच्या अटींनुसार पात्रतेच्या आवश्यकता पूर्ण केल्या नाहीत. मुंबई उच्च न्यायालयासमोर रिट याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या, ज्यामध्ये 20 डिसेंबर 2019 रोजी प्रादेशिक सहसंचालकांना 15 फेब्रुवारी 2020 पर्यंत चौकशी पूर्ण करण्याचे निर्देश देणारा आदेश देण्यात आला होता, हे देखील कारण दाखविण्याच्या नोटीसमध्ये नमूद करण्यात आले होते.

7. सहकारी संस्थेने, प्रादेशिक सहसंचालकांकडून नोटीस मिळाल्यानंतर, ज्या सर्व सदस्यांच्या पात्रतेवर आक्षेप घेतला गेला होता अशा सर्व सदस्यांना एक प्रत पाठवली. कारण दर्शवण्याच्या नोटीसमधील आरोपांवर किमान काही सदस्यांनी आक्षेप घेतला. सदस्यांनी उपनियमाच्या बाबतीत ते पात्र नाहीत या आरोपाला विरोध केला आणि त्यांच्या पात्रतेच्या समर्थनार्थ पुरावा सादर करण्याची संधी मागितली

8. 14 फेब्रुवारी 2020 रोजी, प्रादेशिक संयुक्त संचालकांनी (साखर) असे म्हटले की, ज्या सदस्यांची नावे परिशिष्ट बी ते बी-6 मध्ये नमूद करण्यात आली होती, त्यांना संस्थेचे सदस्य होण्यास अपात्र ठरवण्यात आले. या सदस्यांची विभागणी खालीलप्रमाणे आहे.

(i) 59 सदस्यांकडे कारखान्याच्या अधिकारक्षेत्रात किमान शेतजमीन नव्हती;

(ii) 709 सदस्यांकडे कारखान्याच्या अधिकारक्षेत्रात शेतीची जमीन नव्हती.

(iii) 205 सदस्यांनी बांधकामासाठीच्या गहाणांच्या आधारे जमीन धारण केली होती, ज्यासाठी महसुली नोंदींमध्ये नोंद नव्हती;

(iv) 69 सदस्यांची एकापेक्षा जास्त वेळा नोंद झालेली आढळली;

(v) 33 सदस्यांचा मृत्यू झाला होता, त्यामुळे त्यांची नावे वगळणे आवश्यक होते;

(vi) 2 सदस्यांचे समभाग रद्द करण्यात आले; आणि

(vii) कारखान्याने 338 सदस्य काढून टाकण्यास संमती दिली होती.

आदेशाच्या बी ते बी-6 या परिशिष्टात समाविष्ट असलेल्या एकूण 1415 सदस्यांना हटवण्याचे निर्देश देण्यात आले. 484 सदस्य (परिशिष्ट अ आणि अ-1) पात्रतेच्या अटींची पूर्तता करताना आढळले.

9. महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा 1960 च्या कलम 152 अंतर्गत प्रादेशिक संयुक्त संचालकांच्या (साखर) आदेशाविरूद्धचे अपील सहकार मंत्र्यांनी 18 फेब्रुवारी 2021 रोजी फेटाळले.

10. यामुळे उच्च न्यायालयासमोर रिट याचिका दाखल करण्यात आल्या. एकल न्यायाधीशांनी 22 सप्टेंबर 2022 रोजी आक्षेपार्ह निकाल आणि आदेशाद्वारे रिट याचिका फेटाळल्या. एकल न्यायाधीशांनी असे निरीक्षण नोंदवले आहे की तथ्यात्मक पैलूंवर कोणताही वाद नाही आणि सहकारी संस्थेची स्थापना किंवा नोंदणी झाल्यानंतर एखाद्या सदस्याला अपात्र ठरवण्यात आले आहे की नाही याची चौकशी करण्यासाठी कलम 11 अंतर्गत निबंधकांना अधिकारक्षेत्र नाही या निवेदनावर सुनावणी केली आहे. एकल न्यायाधीशांनी असे म्हटले की, "सोसायटीची निर्मिती किंवा नोंदणी किंवा सातत्य राखण्याच्या उद्देशाने" ही अभिव्यक्ती कलम 11 मध्ये दुरुस्ती करून काढून टाकण्यात आली आहे. त्यामुळे, कलम 11 अंतर्गत निबंधकांचा अधिकार केवळ सोसायटीच्या स्थापनेच्या किंवा नोंदणीच्या टप्प्यावर पात्रतेची चौकशी करण्यापुरता मर्यादित नाही, असा निर्णय घेण्यात आला.

11. आम्ही अपीलकर्त्यांच्या वतीने बाजू मांडणारे वरिष्ठ वकील मनिंदर सिंग आणि नीरज किशन कौल, मूळ तक्रारदारांच्या वतीने बाजू मांडणारे वरिष्ठ वकील डॉ. अभिषेक मनू सिंघवी आणि महाराष्ट्र

राज्याच्या वतीने बाजू मांडणारे भारताचे सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांचे म्हणणे ऐकले आहे. साखर कारखान्याचे प्रतिनिधित्व ज्येष्ठ वकील सिद्धार्थ भटनागर करत आहेत.

12. अपात्र ठरवण्याची मागणी करण्यात आलेल्या सदस्यांनी उपनियमांमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अटींची पूर्तता केली की नाही याबाबत वैयक्तिक आधारावर कोणतीही चौकशी झालेली नाही, अशी विनंती अपीलकर्त्यांच्या वतीने करण्यात आलेली मुख्य विनंती आहे. या संदर्भात, असे सादर करण्यात आले कीः

(i) ज्या सदस्यांना अपात्र ठरवण्याची मागणी करण्यात आली होती, त्यांची यादी असलेले परिशिष्ट असलेली एक सर्वसमावेशक नोटीस सहकारी संस्थेला देण्यात आली होती;

(ii) वैयक्तिक सदस्यांविरुद्ध अपात्रतेचा कोणताही विशिष्ट आरोप नव्हता;

(iii) 2 महिन्यांपेक्षा कमी कालावधीत म्हणजे 15 फेब्रुवारी 2020 पर्यंत चौकशी पूर्ण करणे आवश्यक असलेल्या 20 डिसेंबर 2019 रोजी उच्च न्यायालयाच्या आदेशाला तोंड देत, प्रादेशिक संयुक्त संचालकांनी अपात्र ठरवण्याची मागणी करणाऱ्या प्रत्येक सदस्याच्या वैयक्तिक पात्रतेचा विचार न करता घाईघाईने चौकशीचा पाठपुरावा केला;

(iv) कारणे दाखवा नोटीसमधील आरोपांची पडताळणी करण्यासाठी एक समिती उघडपणे स्थापन करण्यात आली असली तरी, समितीचा अहवाल सहकारी संस्थेसमोर किंवा अपात्र ठरवण्याची मागणी करणाऱ्या सदस्यांसमोर उघड करण्यात आला नाही.

त्यामुळे नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन होत असल्याचे आवाहन करण्यात आले. शिवाय, असे सादर करण्यात आले होते की कलम 152 अंतर्गत तसेच रिट याचिकांमध्ये उच्च न्यायालयासमोर अपील प्राधिकरणासमोर अपीलातील कारणे हे सूचित करतील की तथ्यांवर अपात्रतेच्या निष्कर्षांवर गंभीर आक्षेप होते. तथ्यांची चौकशी न झाल्याने, प्रादेशिक सहसंचालकांना (साखर) कोठडीचा आदेश दिला जाईल, असे सांगण्यात आले.

13. चौकशीत मूळ तक्रारदारांच्या वतीने हजर असलेले वरिष्ठ वकील डॉ. अभिषेक मनू सिंघवी यांनी सादर केलेः

(i) वैयक्तिक पात्रतेच्या चौकशीच्या अभावासंदर्भात उच्च न्यायालयासमोर कोणतेही निवेदन केले गेले नाही; आणि

(ii) ज्याची विनंती करण्यात आली होती ती केवळ कलम 11 च्या आधारावर होती.

त्यामुळे, असे आवाहन करण्यात आले होते की, अपीलकर्त्यांना इतर कोणत्याही सबमिशनचा दावा करण्यास मोकळीक दिली जाणार नाही आणि जर ते उच्च न्यायालयाच्या आदेशामुळे व्यथित झाले तर योग्य उपाय पुनरावलोकनाच्या स्वरूपात असेल.

14. डॉ. सिंघवी यांच्या निवेदनाचा दुसरा भाग असा आहे की प्रादेशिक संयुक्त संचालक आणि अपील प्राधिकरणाच्या आदेशात तथ्यात्मक पैलूंवर समवर्ती निष्कर्ष आहेत ज्यांना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 226 अंतर्गत रिट याचिका फेटाळल्यामुळे पुष्टी मिळाली आहे. त्यामुळे या न्यायालयाच्या हस्तक्षेपासाठी कोणतेही वॉरंट नसावे, अशी विनंती करण्यात आली.

15. प्रतिस्पर्ध्यांच्या सबमिशनचा विचार करताना, नोंदींमधून काही मूलभूत तथ्ये समोर येतात. ए. एच. च्या संदर्भात वाद निर्माण करणाऱ्या तक्रारींच्या आधारे प्रादेशिक सहसंचालकांनी (साखर) 3 जानेवारी 2020 रोजी सहकारी संस्थेला सर्वसमावेशक कारणे दाखवा नोटीस बजावली सुमारे 2000 सदस्यांची पात्रता. सहकारी संस्थेने प्रत्येक सदस्याला कारणे दाखवा नोटीसची प्रत पाठवली.

16. आरोपांची पडताळणी करण्यासाठी एक समिती स्थापन करण्यात आली होती आणि समितीने आपला अहवाल प्रादेशिक सहसंचालकांना (साखर) सादर केला होता, असे तक्रारदारांच्या वतीने हजर असलेल्या वकिलाचे निवेदन उच्च न्यायालयाच्या एकल न्यायाधीशांनी नोंदवले आहे. हा अहवाल, ज्यामध्ये वैयक्तिक सदस्यांच्या पात्रतेसंदर्भात निष्कर्ष आहेत, सदस्यांसाठी त्यांच्या कथित अपात्रतेच्या याचिकेसंदर्भात त्यांचा बचाव करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण होता. अहवालाची प्रत वैयक्तिक सदस्यांना किंवा सहकारी संस्थेला पुरवली गेली नाही.17. प्रशासकीय कायद्याचे हे एक सुस्थापित तत्त्व आहे की न्यायनिर्णायक संस्था आपला निर्णय कोणत्याही सामग्रीवर आधारित करू शकत नाही, जोपर्यंत ज्या व्यक्तीविरुद्ध त्याचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे त्याला त्याची माहिती दिली जात नाही आणि त्याला प्रतिसाद देण्याची संधी दिली जात नाही. उदाहरणांचे विस्तृत सर्वेक्षण करताना, एम. पी. जैन आणि एस. एन. जैन यांच्या प्रशासकीय कायद्याच्या तत्त्वांवरील ग्रंथामध्ये नमूद केले आहे कीः

> "जर न्यायनिर्णायक मंडळ एखाद्या पक्षाविरुद्धच्या निर्णयासाठी कोणत्याही सामग्री, पुरावा किंवा दस्तऐवजावर अवलंबून असेल तर ते त्याच्या निदर्शनास आणून दिले पाहिजे आणि त्याला त्याचे खंडन करण्याची किंवा त्यावर भाष्य करण्याची संधी दिली जावी. याला नैसर्गिक न्यायाचे मूलभूत

तत्त्व मानले जाते की कोणत्याही पक्षाविरुद्ध त्याला प्रतिसाद देण्याची संधी दिल्याशिवाय कोणत्याही सामग्रीवर अवलंबून राहू नये. जर त्या व्यक्तीला त्याच्याविरुद्धच्या पुराव्याच्या बाबतीत अंधारात ठेवले गेले आणि त्याला ते हाताळण्याची संधी दिली गेली नाही तर सुनावणीच्या अधिकाराचे मूल्य कमी असू शकते. कोणत्या सामग्रीवर प्राधिकरण आपला निर्णय घेईल हे जाणून घेण्याचा अधिकार हा स्वतःचा बचाव करण्याच्या अधिकाराचा एक घटक आहे. **जर पक्षासमोर कोणताही पुरावा उघड न करता, प्राधिकरणाने तो विचारात घेतला आणि पक्षाविरुद्ध प्रकरण ठरविले, तर निर्णय दूषित केला जातो कारण तो पक्षाला त्याच्याविरुद्ध खटला भरण्याची वास्तविक आणि प्रभावी संधी नाकारण्याएवढा असतो. हे तत्त्व अनेक न्यायालयीन घोषणांमध्ये प्रवर्तन असल्याचे दिसून येते जेथे प्रभावित पक्षाकडे सामग्री उघड न करणे सुनावणीच्या कार्यवाहीच्या वैधतेसाठी घातक मानले गेले आहे.** **(भर दिला जातो)**

18. ***टी. टाकानो विरुद्ध सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया*** या खटल्यात, या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने, ज्यापैकी आमच्यातील एक भाग होता (डी. वाय. चंद्रचूड, जे.), तपास साहित्य उघड करण्याच्या कर्तव्याबद्दल या न्यायालयाच्या खटल्यांच्या धर्तीवर चर्चा केली. ***नटवर सिंग विरुद्ध अंमलबजावणी संचालक , कृष्णचंद्र टंडन विरुद्ध भारतीय संघराज्य, खुदीराम दास विरुद्ध पश्चिम बंगाल राज्य , भारतीय संघराज्य विरुद्ध मोहम्मद रमजान खान , व्यवस्थापन संचालक, ईसीआयएल, हैदराबाद विरुद्ध बी. करुणाका , राज्य बँक ऑफ***

पटियाला विरुद्ध एस. के. शर्मा , उत्तर प्रदेश राज्य विरुद्ध रमेश चंद्र मंगलिक , कोठारी फिलामेंट्स विरुद्ध कॉम. सीमाशुल्क या प्रकरणांमध्ये न्यायालयाने गुणोत्तरांचे विश्लेषण केले आणि नमूद केले की:

> "39. वरील चर्चेतून खालील तत्त्वे समोर आली आहेत:
>
> **(i) न्यायनिर्णयाच्या टप्प्यावर ज्या सामग्रीवर भरवसा ठेवण्यात आला आहे ती उघड करणे हे अर्ध-न्यायिक प्राधिकरणाचे कर्तव्य आहे; आणि**
>
> (ii) जर ती संबंधित असेल आणि प्राधिकरणाने केलेल्या कारवाईशी तिचा संबंध असेल, तर प्राधिकरणाने विशिष्ट सामग्रीवर अवलंबून नसल्याचा अप्रत्यक्ष इशारा दिल्यास ती सामग्री उघड करण्याच्या त्याच्या दायित्वातून मुक्त होणार नाही. सर्व वाजवी संभाव्यतेनुसार, अशा सामग्रीचा प्राधिकरणाने घेतलेल्या निर्णयावर प्रभाव पडला असता.
>
> **अशा प्रकारे, जी सामग्री उघड करणे आवश्यक आहे ती न्यायनिवाड्याच्या उद्देशाने संबंधित आहे की नाही ही प्रत्यक्ष चाचणी आहे. जर असे असेल, तर नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांसाठी त्याची योग्य माहिती उघड करणे आवश्यक आहे."   (भर दिला जातो)**

सद्य:स्थितीत समितीने प्रादेशिक सहसंचालक (साखर) यांना सादर केलेल्या अहवालात वैयक्तिक सदस्यांच्या पात्रतेसंदर्भातील निष्कर्ष होते, हे निर्विवाद आहे. न्यायदानाच्या हेतूने त्यावर

विश्वास ठेवला गेला आणि कारणासाठी ती समर्पक होता. हा अहवाल वैयक्तिक सभासदांना किंवा सहकारी संस्थेला पुरविला गेला नाही, हेही निर्विवाद आहे..

19. टी. ताकानो मध्ये, अशा खुलासा न करण्याच्या परिणामाच्या मुद्द्यावर,

बी. करुणाकर यांच्या घटनापीठाच्या गुणोत्तराचा सारांश देताना आम्ही नमूद केले की:

> "करुणाकर (उपरोक्त) प्रकरणातील या न्यायालयाच्या घटनापीठाने असे म्हटले आहे की संबंधित माहिती उघड न करणे हे शिक्षेचा आदेश रद्द करण्याची हमी देण्यासाठी पुरेसे नाही. **शिक्षेचा आदेश बाजूला ठेवण्यासाठी, पीडित व्यक्तीने हे सिद्ध करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे की खुलासा न केल्यामुळे त्याला पूर्वग्रह निर्माण झाला आहे. पूर्वग्रह सिद्ध करण्यासाठी, त्याने हे सिद्ध केले पाहिजे की जर सामग्री त्याला उघड केली गेली असती तर परिणाम किंवा शिक्षा वेगळी असती.** प्रकटीकरणाच्या व्याप्तीची चाचणी आणि प्रकटीकरणाशी संबंधित उपाय हा प्रकटीकरणाच्या उद्दिष्टावर अवलंबून असतो. त्यामुळे, निकालाच्या विश्वासार्हतेवर प्रकटीकरण न करण्याचा परिणाम, कार्यवाहीच्या एकूण निष्पक्षतेनुसार देखील निर्धारित केला जाणे आवश्यक आहे. निकाल आणि शिक्षेची विश्वासार्हता निश्चित करताना, निकालास पूरक असलेल्या उद्देशांसाठी, परंतु ज्याचा निकालावर परिणाम झाला असावा अशा उद्देशांसाठी, उघड न केलेल्या माहितीचा संभाव्य वापर करण्याकडेही न्यायालयाने लक्ष दिले पाहिजे."

व्यक्तींच्या पात्रतेवरील निष्कर्षांशी थेट व्यवहार करणारा समितीचा अहवाल कोणत्याहीव्यक्तीसाठी त्यांच्या पात्रतेवर ज्या आधारावर प्रश्न उपस्थित केले गेले होते त्या तथ्यात्मक पैलूंवर वाद घालण्यासाठी प्रासंगिक ठरला असता. शिवाय, इतर कोणताही विशिष्ट आरोप किंवा अपात्रतेची कारणे व्यक्तींना उपलब्ध करून न दिल्यास, अहवाल उघड न केल्याने त्यांना पूर्वग्रहदूषित केले गेले हे निश्चित आहे.

20. पुढे, नोंदींमधून असे दिसून येते की उच्च न्यायालयाने 15 फेब्रुवारी 2020 पर्यंत चौकशी पूर्ण करण्यासाठी आपल्या रिट अधिकारक्षेत्राचा वापर करण्याचे निर्देश दिले होते. प्रादेशिक सहसंचालकांनी ज्या निर्देशानुसार निर्धारित कालमर्यादेत चौकशी पूर्ण करायची होती, त्या निर्देशाचा संदर्भ स्पष्टपणे कारण दाखविण्याच्या सूचनेत देण्यात आला होता. प्रादेशिक सहसंचालक (साखर) यांच्या आदेशात किंवा अपिलीय प्राधिकरणाच्या आदेशात प्रत्येक सदस्याच्या पात्रतेशी संबंधित तथ्यांचा विचार करण्यात आलेला नाही. प्रादेशिक संयुक्त संचालकांचे निष्कर्ष परिशिष्टात सारांशित केले आहेत, ज्याचा सारांश या निर्णयाच्या आधीच्या भागात परिशिष्ट ब ते ब-6 मध्ये सारांशित केला आहे. प्रत्येक सदस्याच्या अपात्रतेचे स्वरूप, अपात्रतेचे कारण किंवा सदस्य अपात्र असल्याच्या दाव्याच्या समर्थनार्थ सादर केलेल्या माहितीपटाचा विचार केला गेला नाही.

21. 1984 मध्ये सोसायटीचे सदस्य म्हणून अनेक सदस्यांची नोंदणी करण्यात आली होती आणि प्रादेशिक सहसंचालकांच्या कारवाईचा परिणाम म्हणून, सहकारी संस्थेचे सदस्यत्व गमावल्यामुळे त्यांना गंभीर पूर्वग्रह सहन करावा लागेल, असे अपीलकर्त्यांच्या वतीने सादर करण्यात आलेले निवेदन आहे. कलम 11 अंतर्गत दिलेल्या आदेशाचे सदस्यांसाठी गंभीर परिणाम आहेत. प्रादेशिक संयुक्त संचालकांनी अशा प्रकारचा सर्वसमावेशक आदेश पारित केला आहे, त्याआधी सहकारी संस्थेला कारण दर्शविण्यासाठी सामान्य नोटीस बजावण्यात आली होती. प्रत्येक सदस्याच्या विरोधात

अपात्रतेच्या कारणांवर कोणताही विचार केला गेला नाही. कलम 11 अंतर्गत दिलेला आदेश एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीला सोसायटीच्या सदस्यत्वातून काढून टाकण्यासाठी आहे. ज्याच्या सदस्यत्वाची हकालपट्टी करण्याचा प्रयत्न केला जातो त्या प्रत्येक सदस्याच्या संबंध नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे पाळली गेली पाहिजेत. नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे स्पष्ट उल्लंघन झाले.

22. वरील कारणांमुळे, उच्च न्यायालयाचा आक्षेपार्ह आदेश बाजूला ठेवणे आणि कार्यवाही प्रादेशिक सहसंचालकांकडे परत करणे योग्य ठरेल. जरी उच्च न्यायालयाने केवळ कलम 11 च्या संदर्भात सादर केलेल्या निवेदनाच्या आधारे कार्यवाही केली असली तरी, आम्हाला नोंदींवरून असे आढळले आहे की सदस्यांच्या कथित अपात्रतेसंदर्भात याचिकेत आणि उच्च न्यायालयासमोर याचिकेत गंभीर आक्षेप घेण्यात आले होते. सहकारी संस्थेच्या सदस्यांच्या इतक्या मोठ्या गटाला काढून टाकण्याच्या परिणामाचा परिणाम प्रत्येक प्रकरणात वैयक्तिक तथ्यांचा विचार केला जात नाही तोपर्यंत न्यायाचा गंभीर अपव्यय होईल.

23. त्यानुसार आम्ही खालील अटींमध्ये अपीलांना परवानगी देतोः

अ. आम्ही (i) 22 सप्टेंबर 2022 रोजी उच्च न्यायालयाचा आक्षेपार्ह निकाल आणि आदेश; (ii) 14 फेब्रुवारी 2020 रोजी प्रादेशिक संयुक्त संचालकांचा (साखर) आदेश; आणि (iii) 18 फेब्रुवारी 2021 रोजी सहकार मंत्र्यांच्या अपीलातील आदेश बाजूला ठेवतो

ब. कार्यवाही प्रादेशिक संयुक्त संचालकांच्या (साखर) फाईलमध्ये पुनर्संचयित केली जाईल;

क. या कार्यवाहीत सदस्य हजर राहिल्यामुळे, सदस्यांना कारण दाखवण्यासाठी पुढील नोटीस देण्याची गरज भासणार नाही.

ड. ज्या सदस्यांविरुद्ध कारवाई करण्याची मागणी केली जाते, त्यांना समितीच्या छाननी अहवालाची तसेच तक्रारींची प्रत आणि त्यात संलग्न केलेल्या कागदपत्रांची माहिती उघड करण्याचा अधिकार असेल.ही प्रक्रिया या आदेशाच्या तारखेपासून एका महिन्याच्या कालावधीत पूर्ण केली जाईल.

इ. त्यानंतर, सदस्यांना एका महिन्याच्या कालावधीत त्यांची उत्तरे सादर करण्याचे स्वातंत्र्य असेल.

च. प्रादेशिक सहसंचालक त्यानंतर तीन महिन्यांच्या कालावधीत सदस्यांना सुनावणीची संधी दिल्यानंतर नवीन आदेश देईल.

24. अपीलांना वरील अटींमध्ये परवानगी असेल.

25. प्रलंबित असलेले अर्ज असतील तर त्यांचा निपटारा केला जाईल.

2022 चा एम. ए. क्रमांक 1978-1979

26. 2022 च्या विशेष रजा याचिका (सी) क्रमांक 20001-20002 च्या पुनर्संचयनासाठी मध्यस्थी अर्जांना परवानगी आहे.

27. विशेष रजा याचिका त्यांच्या मूळ संख्येमध्ये दाखल करण्यासाठी पुनर्संचयित केल्या जातात.

2022 चे एस. एल. पी. (सी) क्रमांक 20001-20002 आणि 22734-22737

28. 2023 च्या दिवाणी अपील क्रमांक 88-89 मध्ये पारित केलेल्या आदेशानुसार, विशेष रजा याचिकांचा निपटारा केला जातो.

29. प्रलंबित असलेले अर्ज असल्यास त्यानुसार निकाली काढले जातील.

दिव्या पांडे **अपीलांना परवानगी देण्यात आली.**

(सहाय्यः दयार आणि रूपांशी विरंग, एलसीआरए)

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.